

ХҒТАР 16.21.39
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-62-77>

Бірлән шылауының қазіргі сипаты мен қызметі

Б.А. Жүнісова¹, Ж.М. Баймұрынов², Л.М. Күлейменова³

¹ Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

² Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

³ Ө. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: ¹ bayan75-75_75@mail.ru, ² janbolat_b_m@mail.ru, ³ laila_k70@mail.ru)

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі «мен» тұлғасының көнетүркілік «бірлән» септеулігінен қалыптасқаны және грамматикалық қызметі мен мағынасы жағынан жалғау мен жалғаулық болып сараланғаны белгілі. Дегенмен түркі халықтарына ортақ «бірлән» септеулігінің бүгінгі нұсқалары түркі тілдері грамматикасында біркелкі мәнде танылмай отырғаны және мәлім. Мұның нақты себептері де бар. Мақалада «бірлән» септеулігінен өрбіген тұлғалардың жүйелі сипаттамасын құрастырып шығуға талпыныс жасалды. Ол үшін отандық және кеңестік түркологтердің этимологиялық еңбектеріндегі және қазақ ұлттық әдеби тіліндегі нақты фактілер талданды. Қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауының тұлғасы мен қызметі басқа түркі тілдеріндегі нұсқалармен салыстырылды, осы орайда көмектес септік грамматикалық көрсеткішінің түркілік өзге тілдерде де бар екеніне назар аударылды. Түркілік кей тілде «бірлән» септеулігінің өзгеріске ұшыраған қазіргі нұсқаларының аффикс ретінде қалыптасып болғаны дәлелденді. Бір генезистен қалыптасқан «мен» тұлғалы жалғау мен жалғаулықтың ұқсастығы мен айырмашылығы көрсетілді, қазіргі тіліміздегі грамматикалық мағыналары жүйеленді. Қазіргі тіліміздегі «мен» тұлғасының қай жағдайда жалғау, қай жағдайда жалғаулық болатыны тілдік фактілер аясында және бір пысықталды. Грамматикалық функциялары анағұрлым толығырақ сипатта сараланды.

Түйін сөздер: бірлән, түркі тілдері, тарихи грамматика, жалғаулық шылау, шылаудың қызметі, көмектес септік, септік жалғауы.

Түсті: 16.01.2024; Жөнделді: 15.01.2025; Мақұлданды: 18.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Қазақ тіл білімінде грамматика саласының бүгінге дейін жеткен жетістігі көп. Бұл бағытта өткен ғасырдың 20 жылдарынан бері отандық ғалымдар атқарған еңбек ұшан-теңіз. Оған онан да бұрынырақта жүргізілген түркологиялық зерттеулерді қосыңыз. Дегенмен әлі де анықтауды, нақтылай түсуді қажет ететін мәселе де жеткілікті. Соның бірі – қазіргі тіліміздегі грамматикалық «мен» тұлғасы. Бұл тұлғаның әуелгі бірлә(н) сөзінен қалыптасқаны мәлім, алайда оның қалыптасу тарихы, түркілік басқа тілдердегі тұлғасы мен қызметі қандай деген мәселе арнайы зерттеуді талап етеді. Оның үстіне, ұлттық лингвистиканың басында тұрған А.Байтұрсынұлының мұрасында бұл тек жалғаулық шылау ретінде ғана сипатталған: «Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз, мәселен: мен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы. «Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады» [1, 196]. Ал қазірде әрі жалғаулық шылау, әрі көмектес септігінің жалғауы ретінде белгілі.

Ертедегі бірлә(н) сөзінен қалыптасқан, яғни ортақ генезистен өрбіген грамматикалық тұлғалардың қазіргі түркілік тілдердегі нұсқалары сан алуан және грамматикалық қызметі де біркелкі болмай отыр. Мұның басты себебін әр тілдің ұлттық бағытта дербес дамып бара жатқанында деп топшылаймыз. Дегенмен тіл-тілдегі алуан нұсқаның грамматикалық мағынасында ортақ сипаттың да барын аңғару оншалықты қиын емес. Бұған мақала көлемінде жасалған шағын талдау барысында көз жеткіздік.

Мақсат пен міндеттер

Қазақ тіл білімінде грамматикалық мен тұлғасы жөнінде түйткілді мәселе бар екеніне талас жоқ. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – мен тұлғасының қалыптасу тарихын, ұлттық грамматика теориясы тарихын шолу арқылы басты мәселелерді көрсету. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды:

- мен тұлғасының қалыптасу тарихына қатысты пікірлерді салыстыру;
- мен тұлғасының қазіргі грамматикалық функциясын жүйелеу;
- мен тұлғасы мен бірге тұлғасының байланысын талдау;
- мен тұлғасының басқа түркі тілдеріндегі аффикстік сипатын айқындау;
- мен тұлғасының жалғау ретіндегі қызметін саралау;
- мен тұлғасының шылау ретіндегі қызметін сипаттау.

Зерттеу материалы мен әдістері

Көнетүркілік ескерткіштер мәтіні, алғашқы қазақ баспасөз материалдары, Абай қарасөздері және т.б. тарихи мәтіндер, сондай-ақ қазіргі қазақ мәтіндері зерттеу материалы ретінде алынып, маңызды тұжырым мен қорытындыға келуде тілдік айғақ үшін пайдаланылды.

Мақала диахрониялық және синхрониялық салыстырмалы талдау, жалпылай және жалқылай талдау әдістері негізінде дайындалды. Баяндалған теориялық мәліметтер бүгіннен бөлшекке немесе бөлшектен бүгінге қарай жылжу арқылы тарқатылып әрі жинақталып отырылады.

Қазақ тіліндегі шылау мәселесі, онда да жалғаулық шылау жайы өткен ғасырдың алғашқы жартысында А.Байтұрсынұлы [1], Қ.Жұбанұлы [2] еңбектерінен басталып, кейіннен Р.Әміров [3], С.Аманжолов [4], Ы.Маманов [5], А.Ысқақов [6] және т.б. ғалымдар еңбегіне өзек болды. Бұл еңбектерді шылау түрлері мен грамматикалық қызметіне арналған алғашқы ізденіс дегенімізбен, тарихи қалыптасу мәселесіне де айтарлықтай ден қойылғаны байқалады. Р.Әміровтің 1959 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі жалғаулықтар» еңбегін грамматикалық этимология жайлы осындай құнды мұраға жатқызамыз. Дегенмен тақырыпқа қатысты грамматикалық этимология мәселелері кеңестік заманда Э.Севортян [7], А.Кононовтың [8] анықтамалық еңбектерінде, сонымен қатар қазақ лингвистерінен М.Томановтың [9] тарихи грамматика жайлы ғылыми мұраларында анағұрлым кеңірек қамтылғанын айтуымыз керек. Тек жалғаулық шылау емес, жалпы бірлән) тұлғасынан қалыптасқан грамматикалық нұсқалардың түркілік тілдердегі сипаты мен қызметі жөнінде ғылыми құнды деректі жекелеген тілдердің грамматикалық мәселелерін арнайы қарастырып жүрген заманауи зерттеушілердің еңбектерінен кездестірдік. Мәселен, А.Тазранованың [10] алтай тілінің грамматикасы, Д.Токмашевтің [11] телеуіт диалектісі және П.Медетбекованың [12] қазақ тіліндегі мен тұлғасының лингвостатистикасы турасындағы т.б. еңбектер осы қатарда.

Жоғарыда аталған және арнайы сілтеме жасалған әдебиеттерде зерттеуімізге арқау болған тақырып аясында пайдаланылған практикалық әрі теориялық материал жеткілікті деңгейде қамтылған.

Талқылау және нәтижелер

Қазіргі грамматикамыздағы мен тұлғасы әрі жалғаулық, әрі септік жалғау делініп, олардың о бастағы бірлән) тұлғасынан қалыптасқаны айтылып жүргенімен, қалыптасу тәртібіне қатысты грамматикалық этимологиясы нақты көрсетіле бермейді. Бұл – бірінші мәселе. Екінші мәселе – мен тұлғасының қазіргі грамматикалық функциясы да толығымен зерттеліп болды деуге ертерек болып отыр. Үшіншіден, бірдей тұлғадағы (мен) жалғаулық пен жалғау арасында ежелгі ортақ сипат сақталған-сақталмағаны жөнінде мәлімет аз.

Бірінші мәселе, яғни мен тұлғасының қалыптасу тарихы жөнінде. М.Томановтың пікірінше, «...қазіргі көмектес септік мағыналары үш түрлі тұлға арқылы: **-ын** және бірле шылауы, **-лы** тұлғасы арқылы берілгенін байқауға болады. Тілдің тарихи даму процесінде **-ын** қолданылудан шығып қалған, **-лы** азын-аулақ фразалық тіркестер құрамында ғана айтылатын өнімсіз қосымша есебінде сақталғанмен, өзінің бұрынғы грамматикалық мәнінен айырылып, лексикализацияланған» [9, 168].

Аталған ғалым Орхон-Енисей жазбаларында **-ын**, **-ін**, **-н** қосымшасымен бірге бірле сөзінің де бірлестік, құралдық мәнде жұмсалғанын айтады. Мәселен, «Күлтегінде»: Буйірде олурып, табғач будун бірле түзелтім (Бұл жерде отырып табғач халқымен жақындастым). Ал онан бергі М.Қашқари сөздігінде бірле, біле тұлғасындағы қос нұсқада, Алтын Орда дәуіріне тиесілі «Гүлстан», «Мухаббат-нама» тілінде бірле, біле, білен тұлғасындағы үш нұсқада, «Кодекс Куманикус» және хан жарлықтарында біле тұлғасында жалғыз нұсқада қолданылғанын келтірген ғалым «р» дыбысының XI ғасырға дейін элизияланғанын, дегенмен бірле нұсқасының «XIX ғасырдың аяғына дейін қолданылған кітаби жазба тіл

құрамында да бар» екенін айтқан [9, 166]. Ал XIX ғасыр аяғында жазылған құнды жәдігердің бірі – Абай қарасөзі. Мұның 1968 жылғы жарияланымында бірлән нұсқасы 30 рет, білән нұсқасы 1 рет жұмсалған [13, 145-228]. Бұл тұста Абай қарасөздерінің мәтіні Мүрсейіт дәптеріндегі үлгіде екенін қаперде ұстап отырмыз, дегенмен бұл факт аталған кезеңде «р» дыбысы бар нұсқаның анағұрлым белсендірек болғанын айғақтайды.

Көмектес септіктің қазіргі **-мен** жалғауының қалыптасу ретіне келетін болсақ, мұның алғашқы нұсқасы – бірлән (бірлен). Э.В.Севортян мұның түбірін бір сан есімі деп санайды [7, 150]. Ал **-ла** – есімнен етістік тудыратын жұрнақ та, **-н** – етіс жұрнағы. Осыған ұқсас ұстаным отандық лингвистерде де бар [14, 298]. Қазіргі тіліміздегі ашулан, иелен сөздеріндегі **-лан** қосымшасының құранды жұрнақ екені мәлім. Сол сияқты, арала, шегеле сөздеріндегі **-ла** да, ашулан, иелен сөздеріндегі **-ла** да ертеректе құралдық, ортақтық мағына үстейтін қосымша болуы мүмкін. Немесе, керісінше, қазіргі **-ла** жұрнағы бір кездегі құралдық, ортақтық мағына қосатын **-лан** қосымшасымен төркіндес болуы да ықтимал. Қараңыз: ашулан – ашумен бірлес (бірік), иелен – иесі бол, сол затқа өзіңді ортақ қос; арала – арамен кес, шегеле – шегемен біріктірі. Сонда бірлән (бірлен) сөзінің мағынасы «бірік», «ортақтас(у)» дегенмен барабар. Қазіргі тіліміздегі **-ла** тұлғасының құралдық, ортақтық мағынасы есім негізді екеуле, үшеуле етістіктерінен де анық байқалады, қараңыз: екеуле – екеуің бірік, үшеуле – үшеуің бірік.

А.Н.Кононов неміс түркологі В.Банг-Каупттың түркілік тілдердегі құралдық, ортақтық мағына қосатын илә тұлғасын іл (связывать) сөзімен байланыстырғанына назар аудартады [8, 298]. Аффикстердің толық мағыналы сөздерден қалыптасатынын ескерсек, онда бұл пікірге ден қоймасқа болмайды. Сонда бірлән тұлғасындағы **-ла(н)** аффиксінің төркіні іл етістігі болып шығады. Демек, қазіргі тіліміздегі **-ла** (**-ле**, **-да**, **-де**, **-та**, **-те**) қосымшасының есімнен етістік тудыруда ең өнімді жұрнақ болуы да осыдан. Байла сөзінің төркінін қараңыз: бау(ғ ~ й)+іл, яғни біріктірі, жалға, қос деген семаның бары сөзсіз. Қазіргі тілімізде ілдебайлау деген плеонастикалық қолданыс және бар.

Осы тұрғыдан келгенде, **-лар** көптік жалғауының да төркіні іл (кейіннен еселеу, қосу, бірігу, жалғау деген мәндегі **-ла**) етістігі болуы мүмкін. Қалай дегенде де, түркі тілдерінің көпшілігінде тек **-лар** тұлғасының ғана жұмсалуды тегін болмаса керек-ті.

Түйіндей айтқанда, көмектес септіктегі **-мен** жалғауының арғы нұсқасы – бір(лә(н)). Түркі тілдерінің даму тарихында «р» дыбысының сусымалы екені, сондай-ақ б ~ п ~ м сәйкестігі баршаға мәлім. Сонда қазіргі **-мен** жалғауының қалыптасу тарихын сызба түрінде былай беруге болады: бір+іл → бірлән (бірлен) → білән (білен) → мілән → мінән (мінен) → менен → мен. Түрік тілінде: **bir+il** → **birlen** → **bilen** → **ilen** → **yle** → **le** [15, 165].

Шылау әрі жалғау қызметіндегі бұл сөзді бірлән (бірлен) тұлғасынан басталады деуіміз – қазіргі мен (менен) тұлғасындағы соңғы «н» дыбысы, біздіңше, кейіннен қосылған аффикс немесе фонетикалық құбылыс салдарынан гөрі өзгеріссіз келе жатқан элементке ұқсайды. Себебі қандай тілдің болмасын дамуы тарихында сөзге дыбыс қосылудан гөрі түсірілуі жиірек. Қ.Жұбановтың соңғы жылдары табылған еңбектерінің жинағында көрсетілген үлгі де осыған саяды, қараңыз: бір+ле+ін → меллен → мелен → менен. Алайда ғалым мұндағы **-ін** тұлғасын бұрынғы инструментальный (көмектес) падеж деп түсіндіреді [16, 475].

Қазіргі түркі тілдеріндегі әр түрлі тұлғадағы септік жалғаулары мен септеуліктер әр тілдің тарихи даму барысында біз көрсеткен осы негізгі үлгідегі нұсқалар арқылы дербес заңдылықтарына орай қалыптасқан.

Ғалым М.Томанов мен тұлғасының қазіргі қазақ тілінде және өзбек тілінің қыпшақ диалектісінде *-мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен* нұсқасы, алтай, түрік тілдерінде, хакас тілінің қызыл, бөлтір диалектісінде *-ла, -ло* нұсқасы, шор, қарайым, чуваш тілдерінде *-ба, -па, -ма* нұсқасы, шор тілінде және хакас тілінің қызыл, бөлтір, сағай диалектілерінде *-была, -пыла, -мыла* нұсқасы, чуваш тілінде *-пала, -палан* нұсқасы, хакас тілінің қызыл, бөлтір, сағай диалектілерінде *-бан, -ман, -нан* нұсқасы, хааш диалектісінде *-дан, -тан, -нан, -бынан, -мынан* нұсқасы, оғыз тілдерінде *-дан, -нан* нұсқасы қолданылатынын және барлығында да аффикстік қызметте жұмсалатынын көрсеткен. Онан әрі былай дейді: «Сонымен, көмектес мәнін беретін қосымшалардың қазіргі түркі тілдерінде сөз құрамында көріністері мына тәрізді: алтай малтала (балтамен), атла (атпен), гагауз: авшамнан (ақшаммен, кешкілік), қарайым: атба (атпен), ілбе (итпен), хакас: атнан (атпен), хольнан (қолымен), азахнан (аяқпен), хакас-қызыл: ағачла (ағашпен), хакас-хааш: атпынан, аттан (атпен), чуваш: пулаба (балықпен), манба (менімен), санба (сенімен), пычақпыла (пышақпен), лажабыла (атпен) т.б.» [17, 91].

Жоғарыда келтірілген тұлғалардың қай-қайсысының да о бастағы бірлән, бірлән сөзінен қалыптасқанын шетелдік зерттеушілер де мақұлдайды. Мәселен, алтайлық диалектілер жүйесіндегі телеуіт тілін зерттеген Д.М.Токмашев шор диалектілеріндегі *-ба, -біла, телеуіттегі -мінәң, хакастағы -наң, алтайлықтардағы -ла, тувадағы -біле, шұлымдағы -(б)ала, -(б)ілаң, -лаң, -(б)ла* тұлғаларының құралдық мәндегі бір ғана бірлән сөзінен мозаикалық үлгімен қалыптасқанын айтады [11, 159].

Зерттеуші Л.В.Дмитриева татар тілінің барабин диалектісінде мынан, мына, мән нұсқаларының барын, алайда олардың септеулік екенін көрсетеді [18, 204].

Қазіргі ұлттық әдеби тілімізде мен, менен тұлғасының жергілікті ерекшелікке байланысты нұсқалары да бар және мұны ауызекі сөйлеу тілінің нәтижесі деп қарауымыз керек. Бұған Ш.Сарыбаевтың көмектес септік жалғауының *-мынан, -бынан, -пынан, -бан, -пан, -ман* нұсқалары жөніндегі пікірі – дәлел: «Көмектес септік жалғаудың бұл варианттары оңтүстік аймақтарының кейбір аудандарында кездеседі. Мысалы: Арбамынан келдім – арбамен келдім. Ол бұрын балдақпан жүретін (Шымк., Сарыағ.). Ілгеріде қолтіс жасап, қос атпан, түйеман жер жыртатынбыз (Жамб., Шу). Бұл бала осы бойымынан диірменге барып келді (Шымк., Ленг.)» [19, 50-51]. Ғалым Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз мұраларының грамматикалық ерекшелігі жөнінде былай дейді: «Қазіргі әдеби тілде көмектес септік жалғаудың немесе шылаудың көбінесе *-мен, -бен* түрі қолданылатын болса, бұрынғы әдебиет нұсқаларында олардың толық варианттары (менен, бенен, пенен) жиі қолданылады. Бұдан басқа *-мынан, -бынан (-пынан)* сияқты диалектілік тұлғалар да кездеседі. Мысалы: сонымынан, поезбынан, атпынан т.б.» [19, 171].

Қолда бар деректерде көмектес септігінің жуан *-ман, -бан, -пан* нұсқаларының Абай шығармалары тілінде де бар екені мәлім болып отыр: «Әрине, бұл жалғаулардың Абайдың қазіргі жазуымызға түсірілген шығармаларында кездеспейтіндігі рас. Ал араб жазуы негізінде жазылған түпнұсқада осы жалғаулардың ұшырасып қалатындығына кәміл сенімдеміз. Себебі Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының ауызекі сөйлеу тілінде аталған жалғау түрі күні бүгінге дейін өте жиі қолданылады» [20, 25].

Сонымен, бұл жалғаудың сөйлеу тіліміздегі толық нұсқасы мынадай: *-мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен, -ман, -бан, -пан, -мынан, -бынан, -пынан*. Ал түркі халықтарындағы нұсқасы мұнан әлдеқайда көп: бірлен, бірле, біле, бірлән, бірлә, білә, бирлән, билән, пирлән, пилән, пыла, биллән, білән, билан, биллә, булан, илән, илә, лә, илен, иле, ле, ло т.б. Десе де мұның барлығы бірдей жалғау ретінде таныла бермейді.

Мұнан шығатыны – сол: көмектес септік жалғауы қазақ тілінде ғана бар деу – біржақты ұстаным. Түркологиялық зерттеулерде айтылып жүргендей, өзге түркі тілдерінде творительный падеждің балама термині болмауы мүмкін, алайда бір кездегі бірлән тұлғасының эволюциялық жолмен қазірде құралдық қызметтегі жалғауға айналғанын көріп отырмыз. Мәселен, алтай тіліндегі септік жүйесі жайлы мақаласында зерттеуші А.Р.Тазранова септеуліктердің аффикске айналу құбылысын растайды. Оған мысал ретінде алтай, тува, қазақ, чуваш және т.б. тілдерде сөзге құралдық, ортақтық мән үстейтін септік жалғаулары бар екенін келтіріп, алтай тіліндегі дәл осындай **-ла** қосымшасы жайлы былай дейді: «Если в 40-е гг. аффикс **-ла** еще не совсем сформировался как падежный показатель и находился в приграничной зоне между послелогом и аффиксом, то в современных школьных учебниках и грамматике нет даже намека на то, что он когда-то был служебным словом» [10, 258].

Білән сөзі күні бүгінге дейін қолданысында бар түркі тілдерінде мұның құралдық, ортақтық мағына үстейтін септеулік шылау деп қаралатынын жоққа шығармаймыз. Біздің айтып отырғанымыз – бірлән сөзінің өзгеріп түрленуі арқылы аффикске айналған тұлғалар. Басқаша айтқанда, түркі тілдерінде сөзге құралдық, ортақтық мағына қосатын аффикстердің қай-қайсысында да комитативтік не инструменталистік сипат бар. Мәселен, Ш.Сарыбаев еңбегінде Ж.Досқараевтың оңтүстік-шығыс сөйленістерінің грамматикалық ерекшелігі ретінде жатыс септік орнына **-лы** қосымшасының жұмсалатыны жөнінде жазғаны айтылып, «жұмысқа уақытылы келеді (жұмысқа уақытында келеді деудің орнына)» деген мысал көрсетілген [19, 101]. Біздіңше, мұндағы **-лы** тұлғасы да – ертеректегі бірлән сөзінің сарқыншағы. Олай дейтініміз – мұны жұмысқа уақытымен келеді деп те айтуға болады. Хакас тілінің диалектісіндегі **-ла**, **-ло** нұсқаларымен салыстырыңыз.

Осыған ұқсас, алайда қос сөздер құрамындағы **-лы** аффиксін Г.Рамстедтің де көмектес септігінің жалғауы деп қарағаны және А.М.Щербактың бұл аффиксті құралдық, ортақтық мағына үстейтін **-ын** тұлғасымен параллель жұмсалған деп санағаны жөнінде М.Томановтың еңбегінде айтылады. «Дегенмен осы екі қосымшаның арасында пәлендей үлкен айырмашылық жоқ. Щербак келтірген бізүміле, *іліле* сөздері контекстік мағынасы жағынан Малов транскрипциясындағы беглі-*қатун*лы сөзінен алшақ емес. Қазіргі қазақ тілінің нормасы бойынша, бұларды бізбен, *қолымен*, *бек қатынымен* (екеуі) деп айту керек болады. Сөйтіп, бұл екі топ (**-лы** мен **-ле**) бір ғана мағынаны – бірлестік, біргелік мағынасын ғана береді. Мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да бұл тұлғалар бірле шылауының құрамындағы **-ле** морфемасымен үйлес, үндес келіп жатады», – деген ғалым «аталған тұлғалардың бір ғана генезистен тарағанына» назар аудартады және қазіргі тілімізден мынадай мысал келтіреді: *Ертелі-кеш*, *тайлы-таяғы*, *ерлі-байлы*, *аттылы-жаяулы*, *ерсілі-қарсылы*, *азды-көпті*, *ертелі-кеш*, *әкелі-балалы* (әкесі мен баласы) [9, 167-168]. Автордың пікірінше, мұндай қос сөздер құрамындағы **-лы** – сын есім жасайтын қосымша емес. Сол сияқты, қазіргі қолма-қол деген қос сөздегі **-ма** да – мен тұлғасының ертеректегі нұсқасы [16, 475]. Салыстырыңыз: *қолма-қол* ~ *қол* мен *қол*.

Түркі халықтарында құралдық, ортақтық мағына үстейтін септеулік шылау танылып жүрген әр түрлі тұлғадағы білән сөзі болса, бізде – бірге сөзі. Айта кетерлігі – бұл екі сөз де түбірлес, яғни екеуінің де түбірі – бір сан есімі. Э.В.Севортян мұның біргеу деген сөзден қалыптасқанын, ал **-ге** тұлғасының бағыттылықты білдіретін **-қару** аффиксінің қазіргі үлгісі екенін айтады [7, 149]. Бұл септеулік қазіргі қазақ тілінде (өзбек тілінде де: сен билан бирга бораман) көмектес септігімен ғана тіркеседі.

Жоғарыда мен тұлғасының қалыптасу тарихы жайлы біраз дерек келтірілді. Түркілік тілдердегі қазіргі тұлғалары мен қызметі турасында да азды-көпті баян етілді. Түйіні – түркі тілдерінің біразында мұны әлі септеулік шылау деп қарайды. Ал біздің тілде септік жалғауы ретінде әбден орнығып болған және грамматикалық функциясы да едәуір кеңейіп отыр.

Екінші мәселе, яғни мен тұлғасының қазіргі грамматикалық функциясы. Мен тұлғасының қазіргі қазақ тіліндегі қызметі аса ауқымды. Ең әуелі әйткенмен, сөйткенмен, өйткенмен, дегенмен, қайткенмен тәрізді жалғаулықтардың, қайткенмен? не еткенмен? сұрау есімдіктерінің қалыптасуына ықпал етті. Ертемен, таңертеңмен, күнімен, түнімен, жайымен, ретімен, кезекпен, өздігімен, шынымен, қалпымен, жөнімен, түйдегімен, толығымен, әрмен, бермен тәрізді үстеулер, сонымен, не дегенмен, қалай дегенмен тәрізді оқшау сөздер, *-ысымен (-ісімен)* тәрізді көсемше тұлғасын қалыптастырды. Мен тұлғасының көнеленуі арқылы делексикаланған сөздердің мұнан да гөрі толығырақ нұсқасы зерттеуші А.Байдәулетованың еңбегінде келтірілген: зат есімге жалғануы: алдымен, әуіріммен, бетімен, есесімен, расымен, шамамен; сын есімге жалғануы: түгелімен (есімдік. – Авт.), *тұтасымен, зорымен, тегісімен*; қос сөздерге жалғануы: бас-басымен, жұп-жұбымен, жентек-жентегімен, жан-тәнімен, бет-бетімен, арба-марбасымен, бесік-месігімен, рет-ретімен, кез-кезімен [21, 20]. Дегенмен мұндағы қос сөздерді түгелдей делексикаланып болды, яғни мен тұлғасы көнеленген деуге асықпаған жөн. Себебі бұл сөздердің пысықтауыштық мағынасы мен тұлғасында о бастан бар, басқаша айтқанда, синтаксистік мағынасынан көрінуі – қалыпты құбылыс.

Мен тұлғасының жоғарыдағылармен қоса көлемдік септік көрсеткіші ретіндегі полисемантикалық сипаты және бар. Талдап көрелік.

Профессор Қ.Жұбанов септік жалғауы сипатындағы құралдық, мекендік және мезгілдік, ортақтық мағыналарын көрсетсе [2, 380; 492], Ы.Маманов құралдық, мекендік, көліктік, амалдық, бірлестік мағыналарын [5, 210; 624], А.Ысқақов «іс-амалдың құралы мен тәсілін, мекені (жолмен жүру) мен мезгілін, ортақтасу, бірлесу, астасу, ұштасу сияқты жай-күй қатынастарын және басқа әр алуан мағыналарын білдіретінін» [6, 64] көрсеткен. Н.Оралбай бұл аталғандарға қоса салыстыру мағынасын (желмен тең) [22, 18] көрсетсе, «Қазақ грамматикасында» мақсаттық мәнде (Ол мұнда бір оймен келді) және мезгіл мағыналы сөзге жалғану арқылы үстеулік мәнде (күнімен, *түнімен*), есімше тұлғасына жалғану арқылы қарсылық мәнде (Ол сені көргенмен, *мені көрген жоқ*) [23, 458] жұмсалатыны келтірілген. Ал С.Аманжолов 11 түрлі қызметін сипаттайды: зат есімге жалғану арқылы құралдық (сүмбімен тазалай түсті), көмектестік (жәрдемімен жеңіп шығамыз), бос еместік (қап ұнымен тұр), біргелестік (құрбыларымен бас қосқанда оқта-текте көңіл көтеріп айтатын) және объектілік (кіммен соғыспақсыңдар?), мекендік (бәйгенің алдымен келді), тәртіп және мөлшерлік (топ-тобымен, *лек-легімен*), сындық (байыппен қарап келеді), жолдық (жолмен, *төбе-төбемен*, арықтармен), етістікке жалғану арқылы мезгілдік (болысымен, *келісімен*), себептік (біреудің жамандауымен жаман болмайды), қарсылықтық (естігенмен) [4, 77-78].

Біз ғалым С.Аманжоловтың «заттың көмектес болуын көрсететіні» жайлы Оның жәрдемімен жолдағы қиыншылықтың бәрін жеңіп шығамыз (С.Бабаевский) мысалындағы, «істің (заттың) тәртібін, мөлшерін көрсететіні» жайлы топ-тобымен, *лек-легімен* мысалындағы, «істің себебін көрсететіні» туралы Жақсы кісі біреудің жамандауымен жаман болмайды мысалындағы, «заттың мекенін білдіретіні» турасында келтірген Ат

бәйтенің алдымен келді мысалындағы, «қимылдың сынын білдіретіні» жөнінде ұсынған Жақып байыппен қарап келеді (Ғ.Мұстафин) және Үзілмей, қатаймай, бір қалыппен желпіп соққан әдемі салқын қоңыр жел қандай рақат (С.М.) мысалындағы мағынаны амалдық мағына деп, ал «жүрістің жолын көрсететіні» жөнінде келтірген жолмен, *төбе-төбе*мен, *арықтар*мен мысалындағы мағынаны контекстегі жұмсалымына қарай мекендік не амалдық мағына деп, сондай-ақ «заттың бос еместігін көрсететініне» келтірген Қап ұнымен тұр мысалындағы мағынаны модальдық сипатына қарай амалдық не құралдық мағына деп танымыз.

Сонымен, жалғау әрі жұрнақ сипатындағы -мен тұлғасының қазақ грамматикасындағы мағынасын жоғарыда келтірілгендерді саралай отырып былайша топтастырамыз:

- 1) Құралдық мағына: атпен келу, балтамен бұтау т.б.
- 2) Ортақтық мағына: менімен кездесті, атасымен бірге келді т.б.
- 3) Мекендік мағына: орталық көшемен өтті, қыратпен жүрді т.б.
- 4) Мезгілдік мағына: досы келісімен, бұл жинала бастады т.б.
- 5) Амалдық мағына: байыппен әңгімеледі, бір қалыппен тербеді т.б.
- 6) Салыстырушылық мағына: желмен тең, қайықпен тең т.б.
- 7) Мақсаттық мағына: ол мұнда бір оймен келді т.б.
- 8) Қарсылықты мағына: бұл танығанмен, ол танымады т.б.

Байқап отырғанымыздай, мен тұлғасының аффикстік қызметі көбіне сөз тіркесі деңгейінде немесе баяндауыш құрамында танылады. Сонымен қатар орны жағынан біршама тұрақтана бастаған күрделі етістік те жасайды және сөйлемде көбіне есімше тұлғасында түйдегімен түрлі грамматикалық мүше қызметінде жұмсалуға бейім, қараңыз: сөйлеумен болды, түсіністікпен қарады т.б.

С.Исаев мен, менен тұлғалы жалғау қызметінің кеңеюін кеңестік кезеңдегі баспасөздің дамуымен байланыстырады, себебі кезінде ұлттық баспасөз тіліне орыс тілі айтарлықтай ықпал етті. «Совет дәуіріндегі мерзімді баспасөз тілінде көмектес септігінің де жандана түсуі байқалады. Көптеген сөздер (етістіктер) көмектес септігін меңгеру арқылы жаңа тіркес құрай отырып, соның негізінде өз ішінде біршама семантикалық өзгерістерге ұшырайды, жаңа мағынада немесе мағыналық реңкте қолданылады», – деген ғалым онан әрі «пайдалану» сабақты етістігінің орыс грамматикасының ықпалымен көмектес тұлғалы сөздерді меңгере бастағанына 1920 жылдардағы «Қызыл Қазақстан» журналынан бірнеше мысал келтіреді: Ауыл әлі ұйқыда: өз керегін өзі білмей Совет закондері мен пайдалана алмай отыр (ҚҚ, №4, 1922). Бұл күнге шейін біздің ауылдағы жастарымыз газет-журналды оқып, олар мен пайдалануды білмейді (ҚҚ, №4, 1922) [24, 411].

Бұл мысалдардағы мен тұлғасының сабақты етістікке меңгерілуі грамматикалық калька екені менмұңдалап тұр. Ал «Айқап» журналынан келтірілген келесі мысалдардың жайы бөлек: Жаны жақсы тәрбиеленіб, әлпеш менен өсірілген кісі (А, №19, 1913). Міне, осы жер торғ (пәсеке) менен сатылашақ (А, №12, 1912). Алхасил һәр кім «Айқап» журналына һәр түрлі қарау менен қарады (А, №12, 1911). ...*төте оқу* менен оқытуға қарсы тұрдық, аз күнде көп нәрсені жеңіл жол менен білдіруді көбсіндік (А, №10, 1913). Халық оған қалыбды театрға кірген секілді билет менен жиналды (А, №13, 1913). Енді хазіргі уақытта замана ғылымы менен тәрбиеленуб шыққан жасдарымыздың бұ хақиқатны сөйлеу турасында фікірлері екі түрлі (А, №3, 1913). Сол науқаста ғылым тәжірибесі менен шығарылған һәр падшалы жұртта егетұғын дәру бар (А, №3, 1913). Дүнияның дөрт бұрышы менен тезде телеграмм менен хабарласды (А, №8, 1912). Ғалым осындағы өсірілу, сатылу, қарау, оқыту,

білдіру, тәрбиелену, шығарылу, хабарласу етістіктерінің көмектес септік тұлғалы сөзді меңгеруін де орыс тілінің ықпалы деп санайды: «...тілімізде бұрын ұшырасып отыратын тілдік құбылыс болса да, дәл мысалдағы сөздермен көмектес септігі арқылы байланысу – осы кезде негізінен орыс тілі әсерінен пайда болған құбылыс» [24, 576].

Мұнан біз жалғау сипатындағы мен, менен тұлғасының қазіргі тіліміздегі полисемантикасы тарихи даму барысында әлеуметтену жолы арқылы, онан әрі кеңестік кездегі баспасөз ықпалымен дами бастағанын және белгілі бір деңгейде орыс грамматикасының да әсері болғанын аңдадық. Бұған дейін, жалпы, мен тұлғасының көнетүркілік нұсқасының қолданысы әлдеқайда тар еді. Әлбетте, ол кезеңде қазіргі көмектес септік тұлғасы да басқа болды.

Қазіргі қазақ тіліндегі **-мен** жалғауының келесі ерекшелігі – арқылы септеулігімен грамматикалық синоним болатыны. Мысалы: көпірмен өттім – көпір арқылы өттім, телефонмен сөйлесу – телефон арқылы сөйлесу т.б. Көмектес септіктің -мен жалғауы және мен жалғаулығы грамматикалық қызметіндегі ұқсастығына орай синтаксистік синоним жасайды. Осыған орай зерттеуші П.Медетпекованың мына пікіріне біз де қосыламыз: «Жазира Асқармен ақылдасты және Асқар мен Жазира ақылдасты деген сөйлемдердің семантикасында, қалай дегенмен де, іс-әрекеттің атқарылуы екі адамның бірлестігінде жүзеге асады» [12, 33].

Үшінші мәселе, яғни мен тұлғалы жалғау мен жалғаулық қызметіндегі ортақ сипат. Ғалым М.Томановтың пікірінше, «біле шылауының -мен көмектес жалғауына және мен (менен, пенен) шылау сөзіне ажырауы – халықтың ауызекі сөйлеу тілінің құрамында өткен процесс» [9, 166].

Қазірде ең бастысы – қазақ тіліндегі тұлғалас жалғау мен шылау бір ғана генезистен қалыптасып отыр. Сондықтан мұның салдарсыз болмауы да заңды. Ғалым Р.Әміровтің тілімен айтқанда: «Кейбір сөйлемдердің ішінде меннің жалғаулық немесе септік жалғау екенін ажырату өте қиын болады. Мысалға мына сөйлемдерді алайық:

Екі ата, екі ру ел – қазақ, қалмақ,
Асықпай түгел тыңда, батыр, бірақ.
Мұнда Көбік, Кәпімен, онда Құсан
Бұл жауыздар жағушы ед кімге, шырақ? (И.Байзақов)

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай,
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай (Абай).

Сөйлемдердің ішінде асты сызылған менді септік жалғау деп те немесе орны ауысып келген жалғаулық деп те түсінуге болады» [3, 20].

Абай өлеңіндегі келесі тармақтарға назар аударайық:
«Сенімен мен тең бе?» деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы.

Мысалдың алғашқы тармағындағы арнайы қоюлатылған мен тұлғалары да осындай сипатта. Осының салдарынан көп басылымда «Сені мен мен тең бе?» деп мақтанасың боп қате жарияланып жүргені де – шындық. Дұрысында, мұндағы мен – жалғау, сондықтан бірге жазылуы тиіс. Сұрағы – кіммен? Ал «Оны құлатпай, сені мен мен сияқтыларға жарық өмір жоқ», – деп отырады (С.М.) деген сөйлемдегі мен – шылау, сондықтан осылай бөлек жазылады. Сұрағы – кімдерге? Және бір назар аударарлығы – мен тұлғасы шылау қызметінде бірыңғай есімдіктерді байланыстырғанда да алдыңғы сөздің ілік

септігінде тұруын қажет етеді. Алдыңғы есімдікке жалғанатын **-ы/-і** нұсқаларын көне ілік жалғауының рудименті деп есептейміз [3, 20]. Яғни жалғаулық мен және септік жалғауы **-мен** тұлғаларының төркіндес болуы оларды қазіргі ұлттық әдеби тілімізде де осылай грамматикалық қызметі жағынан жуықтатып тұрады. Осыдан барып қазіргі жазу нормасында мұндай бірыңғай мүшелер арасына мен жалғаулығын емес, және жалғаулығын жазу нормаланып келеді, қараңыз: сен және мен сияқтыларға.

Жалпы, мен жалғаулығының грамматикалық қызметі – бірыңғай мүшелерді тең дәрежеде байланыстыру. Онда да сөз таптарынан грамматикалық мағынасы тең болатын зат есім сөздерді немесе субстантивтенген сөздерді, сондай-ақ есімшелер мен қимыл есімдерін ғана байланыстырады. Р.Әміровтің сөзімен айтқанда, мен жалғаулығымен байланысқан «бірыңғай мүшелер біріне-бірі қатысы, байланысы бар заттарды білдіреді. ...Бұл – оның ерекше қызметі» [3, 37-38]. Нақты мысал келтіріп көрейік:

1. Зат есімдерді байланыстырады: Қалың топтың о шеті мен бұ шетіне дейін «Аумин!» деген бір-ақ сөз гүлдеп өтті де, жүздеген қол бет сипап, сақалға қарай аққан судай төгілді (Ш.А.).

2. Субстантивтенген сөздерді байланыстырады: Шырғалаңы мен бұралаңы мол ұзақ өмір осылай басталып еді, енді, міне, ақырына таянды (Ш.А.).

3. Есімшелерді байланыстырады: Әр махаббат өзінше жеміс береді. Әрине, егер алмасу, өзара қатынас, алмақ пен салмақтың теңгерімі тең болса (kazgazeta.kz).

4. Қимыл есімдерін байланыстырады: Тууы мен өлуі бірдей адамның бір-бірінен артықтығы кәне, тек осыны ұқсаңыз болды (О.Б.).

Мұның өзін зат есімнің семантикалық топтарына қатысты бірыңғай мүшелерді, субстантивтенген әр сөз табына қатысты бірыңғай мүшелерді, сондай-ақ есімшенің әрбір тұлғасына қатысты бірыңғай мүшелерді және қимыл есімін жасайтын грамматикалық тұлғаларға қатысты бірыңғай мүшелерді байланыстыратыны жөнінде ұлғайта беруге болады. Дегенмен осы жерде зерттеуші А.Исанованың мен жалғаулығының және жалғаулығына қарағанда мақал-мәтел мен тұрақты тіркес құрамындағы бірыңғай мүшелерді байланыстыруда өнімді жұмсалатыны жайлы пікірі барын да айта кеткен жөн [25, 39]. Біздіңше, тек сөз бен сөзді ғана байланыстыратынын мен шылауының жұмсалым жиілігі әдеби тілдің функционалды стильдерінің қай-қайсысында болсын сөйлем мен сөйлемді де байланыстыра беретін және шылауынан анағұрлым белсенді [26, 122]. Грамматикалық қызметін және жалғаулығымен салыстырар болсақ, тағы да Р.Әміровтің мына бір пікіріне тоқтауға тура келеді: «Мен» жалғаулығының екі мүшені ғана байланыстыруы тілімізде стильдік мақсат үшін жұмсалады. Бір сөйлемнің ішіндегі бірыңғай мүшелердің саны өте көп болғанда, оның тізбегін шұбалаңқы етпей, шоғырландырып айту үшін олар екі-екіден жұпталады. Әр жұпқа кірген бірыңғай мүшелер «мен» жалғаулығы арқылы байланысады да, олардың арасын «және» жалғастырады немесе жалғаулықсыз-ақ қатар тұра береді» [3, 38]. Қараңыз: Тау мен тас, өзен мен көл және аспан мен жер – бәрі-бәрі беймағлұм жылулықпен іш тартатындай. Сөйлемдегі және шылауының бірыңғай жұптардың соңғысын ғана байланыстыруынан да мен шылауының бірыңғай мүшелерді салаластыруда о бастан белсенді екенін аңғартып тұр.

Тағы бір маңызды жайт – мен жалғаулығы арқылы байланысқан бірыңғай мүшелердің тек соңғы сыңары ғана септеледі: Ырғақ – ой мен сезімнің, жан мен тәннің қосылып салар әні (Ғ.Мүсірепов). Бұл жағдайда соңғы сыңардың септелуін тұлғалық септелу деп қараған жөн, себебі септіктің мағынасы қос сыңарға да тән.

Қорытынды

Жоғарыдағы азды-көпті шола салыстырыла талданған жайттардан мынадай түйінді жинақ шығады:

- қазіргі мен тұлғасының арғы түбірі – бір сан есімі, оған қосылған іл етістігінен көнетүркілік бірлән септеулігі қалыптасқан. Сонда қазіргі тіліміздегі **-мен** жалғауы да, мен жалғаулығы да осы бірлән септеулігінен шығып отыр. Кезінде құралдық, ортақтық мағынада жұмсалған бірлән септеулігінен әуелі **-менен** жалғауы, онан соң менен жалғаулығы орнығып, тілдік үнем заңының ықпалымен бір буыны ықшамдалған;

- көмектес септігінің жалғауы қазақ тілінде ғана бар деген – біржақты ұстаным, себебі түркі халықтарының біразында бірлән септеулігінің әр түрлі өзгеріске ұшыраған тұлғалары қазірде аффикс ретінде орныққан;

- құралдық мағынада жұмсалған бірлән септеулігінің түрлі тұлғадағы рудименті бүгінгі ұлттық әдеби тіліміздегі кей сөз құрамында дәл сол құралдық мағынасында әлі де бар;

- мен(ен) тұлғасынан қазіргі тілімізде үстеу, жалғаулық, есімдік (сұрау) және оқшау сөздер, сонымен қатар көсемше жұрнағы қалыптасып отыр;

- жалғау қызметіндегі **-мен** қосымшасының қазіргі тілдегі грамматикалық мағынасы көнетүркілік **-ын, бірле, -лы** тұлғаларынан анағұрлым кеңейген, оған ХІХ-ХХ ғасырлардағы баспасөз ісінің дамуы, сондай-ақ белгілі бір деңгейде орыс тілі грамматикасы да ықпал еткен;

- **(-мен)** жалғауының қазақ тілінің территориялық аймақтарында осы күні грамматика теориясында көрсетіліп жүрген тұлғаларынан басқа да нұсқалары бар;

- арқылы септеулігінің қызметі **-мен** жалғауының қызметімен грамматикалық жағынан синонимдес. Сонымен қатар тұлғасы бірдей жалғау мен жалғаулық та өзара синтаксистік синоним жасайды;

- мен жалғаулығы тек бірыңғай мүшелерді ғана байланыстырады, сонымен қатар салаластырғыш қызметінің өзіне тән ерекшеліктері қалыптасқан;

- бір генезистен тараған мен тұлғасының бірі жалғау, бірі жалғаулық болғанына қарамастан, олардың грамматикалық мағынасында ортақ белгі сақталған. Осындай ортақ мағына салдарынан кейде мен тұлғасының жалғау не жалғаулық екенін айыру қиын;

- мен тұлғалы жалғау мен жалғаулық арасында грамматикалық мағына сақталғанмен, екеуі екі бағытпен дамып бара жатыр, себебі екеуі – қазіргі тілімізде екі түрлі категория.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Б.Жүнісова мақала тақырыбы және дереккөздер жайлы ақпарат беріп, теориялық мәліметтер жинақтауға әрі ғылыми стильде жазылуына атсалысты. Ж.Баймұрынов теориялық мәліметтерді жүйелеп, практикалық материалдармен қабыса өрілуіне, мақаланың құрылымы мен мазмұнына, деректердің дұрыстығына жауапты болды. Л.Күлейменова сілтемелерді аударуға, техникалық ресімделуіне үлес қосты. Жалпы, үш автор да мақаланың композициялық әр бөлімін ақылдаса отырып тең дәрежеде еңбек етті.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 448 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 608 б.
3. Әміров Р. Қазақ тіліндегі жалғаулықтар. – Алматы: Қазақстан, 1959. – 70 б.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (Оқулық). – Алматы: «Санат», 1994. – 320 б.
5. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
6. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т.2. – Москва: Наука, 1978. – 350 с.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 448 с.
9. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1988. – 262 б.
10. Тазранова А.Р. Падежная система в алтайском языке (на материале трех научных грамматик алтайского языка) // Сибирский филологический журнал. №4. – Новосибирск: НГУ, 2017. – 296 с. DOI: <https://doi.org/10.17223/18137083/61/23>
11. Токмашев Д.М. Язык бачатских телеутов в системе алтайских диалектов – фонология и морфонология (На материале Das Altaitürkische О.Прицака) // Вестник Томского государственного университета. Филология. №74. – Томск: ТГУ, 2021. – С.158-187.
12. Медетбекова П.Т. Мен vs. және жалғаулық шылауларының лингвостатистикалық талдауы. Монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 124 б.
13. Абай Құнанбаев. Т.2. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968. – 252 б.
14. Тектігүл Ж.О. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Оқулық. – Алматы: MV-Print, 2012. – 500 б.
15. Zhunussova B., Baimurynov Zh., Kenzhegaliev S., Sametova Zh., Kenzhebekova A., Balabekova M. The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language) // Forum for Linguistic Studies. – 2024. – Vol.06, No.06. – P.162-171. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.6943>
16. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. IV том. Соңғы жылдары табылған еңбектері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 580 б.
17. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 192 б.
18. Дмитриева Л.В. Барабинских татар язык // Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: «Кыргызстан», 1996. – 543 с.
19. Сарыбаев Ш. Тіл-ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, 2018. – 312 б.
20. Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК. – Астана, 2015. – 456 б.
21. Байдаулетова А. Лексикалық тұлғалар жасалуындағы көнеленген көмектес септік жалғауының орны // Молодой ученый. – 2016. – № 7 (111). – Т.1. – С. 20-23. – URL: <https://moluch.ru/archive/111/28200/> (қаралған күні: 22.06.2025).

-
22. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. Оқулық. – Алматы: «Инжу-Маржан полиграфия фирмасы», 2007. – 390 б.
23. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
24. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ.Әнес және проф. Н.С.Исаева. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
25. Исанова А. Жалғаулық шылаулардың синоним болуы // Қазақ тілі мен әдебиеті. №10. – Алматы, 2005. – Б.39-45.
26. Жүнісова Б., Баймұрынов Ж. «Йана» тұлғасының қазіргі сипаты мен қызметі // ҚарУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №2 (114). – Б.115-127. DOI: <https://doi.org/10.31489/2024Ph2/115-127>

Б.А. Жунусова¹, Ж.М. Баймұрынов², Л.М. Кулейменова³

¹ *Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан*

² *Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан*

³ *Карагандинский технический университет им. А. Сагинова, Караганда, Казахстан*

Современный характер и функции служебного слова «бірлән»

Аннотация. Известно, что форма «мен» образована от древнетюркского послелога «бірлән» и по грамматической функции и значению дифференцируется как союз и окончание. Однако известно, что современные варианты послелога «бірлән», общие для тюркских народов, не получили однозначного признания в грамматике тюркских языков. Для этого есть конкретные причины. В статье предпринята попытка составить систематическую характеристику форм, возникших от послелога «бірлән». Для этого были проанализированы этимологические труды отечественных и советских тюркологов и конкретные факты в казахском национальном литературном языке. Форма и функция инструментального падежа в казахском языке сравнивались с вариантами в других тюркских языках, при этом было обращено внимание на то, что грамматический показатель инструментального падежа присутствует и в других тюркских языках. Доказано, что в некоторых тюркских языках современные варианты послелога «бірлән», подвергшегося изменениям, сформировались как аффиксы. Были показаны сходство и различие между союзом и окончанием «мен», образованных из одного генезиса, а также систематизированы их грамматические значения в нашем современном языке. Было определено, в каких случаях в современном языке форма «мен» будет являться союзом, а в каких случаях – окончанием. Грамматические функции были изучены более подробно.

Ключевые слова: бірлән, тюркские языки, историческая грамматика, соединительный союз, функция союзов, орудийно-инструментальный падеж, падежные окончания.

Modern character and functions of the function word “and” (birlan)

Abstract. It is known that the functional word “and” is formed from the ancient Turkic particle “birlan” and is differentiated by grammatical function and meaning as a conjunction and ending. However, it is known that modern variants of the particle “birlan”, common to the Turkic peoples, have not received unambiguous recognition in the grammar of the Turkic languages. There are specific reasons for this. The article attempts to compile a systematic description of the functional words that arose from the particle “birlan”. For this purpose, the etymological works of domestic and Soviet Turkologists and specific facts in the Kazakh national literary language were analyzed. The form and function of the instrumental case in the Kazakh language were compared with the variants in other Turkic languages, and it was noted that the grammatical index of the prepositional case also exists in other Turkic languages. It is proven that in some Turkic languages, modern versions of the particle “birlan”, which changed, were formed as affixes. The similarities and differences between the conjunction and the ending “and” formed from the same genesis were shown, as well as their grammatical meanings in our modern language were systematized. It was determined in which cases in the modern language the functional word “and” becomes a conjunction, and in which cases it becomes an ending. Grammatical functions are differentiated in a more detailed way.

Keywords: birlan, Turkic languages, historical grammar, connective conjunction, function of functional words, instrumental case, case endings.

References

1. Baitursynov A. Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [language lessons (Works on the Kazakh language and education)] (Ana tili, Almaty, 1992, 448 p.) [in Kazakh]
2. Zhubanov K. Kazak tili zhonindegi zertteuler. ond., 3-bas. [Research on the Kazakh language. 3rd edition] (Atamura, Almaty, 2010, 608 p.) [in Kazakh]
3. Amirov R. Kazak tilindegi zhalgaulyktar [Conjunctions in the Kazakh language] (Kazakhstan, Almaty, 1959, 70 p.) [in Kazakh]
4. Amanzholov S. Kazak adebi tili sintaksisinin kyskasha kursy (Okulyk) [Brief course on the syntax of the Kazakh literary language (Textbook)]. (Sanat, Almaty, 1994, 320 p.) [in Kazakh]
5. Mamanov Y. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-Aj, Almaty, 2014, 640 p.) [in Kazakh]
6. Yskakov A. Kazirgi kazak tili. 2-basylymy. Filologiya fakul'tetteri studentterine arналган okulyk [Modern Kazakh language. 2nd edition. Textbook for students of the Faculty of Philology] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.) [in Kazakh]
7. Sevortyan E.V. Etimologicheskij slovar' tyurskih yazykov. T.2. [Etymological dictionary of Turkic languages. Vol.2] (Nauka, Moskva, 1978, 350 p.) [in Russian]
8. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Uzbek literary language] (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1960, 448 p.) [in Russian]

-
9. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy [Historical grammar of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1988, 262 p.) [in Kazakh]
 10. Tazranova A.R. Case system in the Altai language (on material of three scientific grammars of the Altai language), *Siberian Journal of Philology*, 4(296), 253-263 (2017) DOI: <https://doi.org/10.17223/18137083/61/23> [in Russian]
 11. Tokmashev D.M. Teleut in the System of Altai Dialects – Phonetics and Morphophonology (Based on Das Altaitürkische by Omeljan Pritsak). *Tomsk State University Journal of Philology*, 74, 158-187 (2021). DOI: <https://doi.org/10.17223/19986645/74/10> [in Russian]
 12. Medetbekova P.T. Men vs. zhane zhalgaulyk shylaularynyn lingvostatistikalyk taldauy. Monografiya [Linguostatic analysis of connective conjunctions «men» vs. «zhane». Monograph] (Kazak universiteti, Almaty, 2015, 124 p.) [in Kazakh]
 13. Abaj Kunanbaev. T.2. [Abai Kunanbayev. Vol.2] (Zhazushy, Almaty, 1968, 252 p.) [in Kazakh]
 14. Tektigul Zh.O. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. Okulyk [Historical grammar of the Kazakh language. Textbook] (MV-Print, Almaty, 2012, 500 p.) [in Kazakh]
 15. Zhunussova, B., Baimurynov, Z., Kenzhegaliyev, S., Sametova, Z., Kenzhebekova, A., & Merey Balabekova. The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language). *Forum for Linguistic Studies*, 6(6), 162–171 (2024). DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.6943>
 16. Zhubanuly K. Kazak til biliminin maseleleri. IV tom. Songy zhyldary tabylgan enbekteri [Problems of Kazakh linguistics. Vol.IV. Works found in recent years]. (Abzal-Aj, Almaty, 2013, 580 p.) [in Kazakh]
 17. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative grammar of the Turkic languages] (Kazak universiteti, Almaty, 1992, 192 p.) [in Kazakh]
 18. Dmitrieva L.V. Barabinskii tatar yazyk [The language of the Barabinsk Tatars], *Yazyki mira: Tyurkskie yazyki* [Languages of the world: Turkic languages] (Kyrgyzstan, Bishkek, 1996, 543 p.) [in Russian]
 19. Sarybaev SH. Til-gumyr. Gylymi makalalar zhinagy [Language is life. Collection of scientific articles] (A.Bajtursynuly atyndagy til bilimi instituty, Almaty, 2018, 312 p.) [in Kazakh]
 20. Turki tilderi: Uzhyndyk monografiya [Turkic languages. Collective monograph] («Sh. Shayahmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyk ujlestiru-adistemelik ortalygy» RMKK, Astana, 2015, 456 p.) [in Kazakh]
 21. Bajdauletova A. Leksikalyk tulgalar zhasaluyndagy konelengen komektes septik zhalgauynyn orny [The place of the obsolete instrumental case affix in the compilation of lexical persons]. *Molodoj uchenyj* [Young Scientist], 7 (111), Vol.1, 20-23 (2016). – Available at: <https://moluch.ru/archive/111/28200/> (accessed date: 22.06.2025). [in Kazakh]
 22. Oralbaj N. Kazirgi kazak tilinin morfologiyasy. Okulyk [Morphology of the modern Kazakh language. Textbook] (Inzhu-Marzhan polygraph, Almaty, 2007, 390 p.) [in Kazakh]
 23. Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (Astana, 2002, 784 p.) [in Kazakh]
 24. Isaev S. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics / The originator: Doc. of Philology G.Anes and the prof. N.S.Isaeva] (Abzal-Aj, Almaty, 2014, 640 p.) [in Kazakh]
 25. Isanova A. Zhalgaulyk shylaulardyn sinonim boluy [Synonymy of conjunctive conjunctions], *Kazak tili men adebieti* [Kazakh language and literature], 10, 39-45, (2005) [in Kazakh]
-

26. Zhunisova B., Bajmurynov Zh. The modern character and functions of the “yana” form, Bulletin of the Karaganda University. Philology series, 2(114),115-127 (2024). DOI: <https://doi.org/10.31489/2024Ph2/115-127> [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Жүнісова Баян Аманжолқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3570-1010.

Баймұрынов Жанболат Мақсатұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

Күлейменова Ләйла Мәдениетқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Ә.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: laila_k70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5346-0786.

Жунусова Баян Аманжоловна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3570-1010.

Баймұрынов Жанболат Максатович – кандидат филологических наук, доцент, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

Күлейменова Лайла Мадениетовна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский технический университет им. А.Сагинова, Караганда, Казахстан. E-mail: laila_k70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5346-0786.

Zhunussova Bayan Amanzholovna – Master of Pedagogy, Senior Lecturer, Karaganda University named after E.A.Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3570-1010.

Baimurynov Zhanbolat Maksatovich – Candidate of Philology, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

Kuleimenova Laila Madenietovna – Master of Pedagogy, Senior Lecturer, Karaganda Technical University named after A.Saginov, Kazakhstan, Karaganda. E-mail: laila_k70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5346-0786.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).